

KURBANBAY JIRAV REPERTUARINDA KARAKALPAK ÖRF ÂDETLERİ VE KÜLTÜREL UNSURLARINA BİR BAKIŞ

Orazımbetova Aysolpan Muratbay kızı

Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakistan Bölümü

Karakalpak gümanitar ilimler ilim izertlev institutu, Nökis kalası

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15709101>

Özet : Kırk Kız destanı, Kıpçak boyuna bağlı Karakalpakların destanıdır. Destanın başlıca kahramanları kadın/kızlardır. Epik destanlar içinde bildiğimiz kadarıyla kahramanları kadın olan tek destan, Kırk Kız destanıdır. Bir anlamda Türk amazonlarının haricî düşmanlarla ve dâhilî rakiplerle mücadelesini konu alan destan, aynı zamanda Karakalpak ve diğer Türk halklarının kültüründen, değerlerinden, gelenek ve göreneklerinden de izler taşımaktadır. Biz, yazımızda adı geçen destandan ve destan içinde bulunan kültürel öğelerden, örf âdetlerden söz edecek; kültürel değerlerin korunması ve yaşatılması bağlamında kadın/kızların rol ve davranış biçimlerini ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Kırk Kız Destanı, Karakalpak, kadın, kültür, kültürel miras, örf âdet.

Kırk Kız destanı, Karakalpakların en önemli ve özgün destanlarından biridir. *Alpamış*, *Edige*, *Koblan* gibi diğer destanlar, Türk destanları arasında ortak yaratıcılığın destanları hâlindeyken, *Kırk Kız*, yalnızca Karakalpaklara özgü bir destan özelliğindedir.

Karakalpak halk yaratıcılığında elliye yakın destan bulunmaktadır ve onun da yüzden fazla varyantı vardır. Karakalpak halk destanlarının içinde Kırk Kız destanının yeri çok özeldir. Bu destanın en önemli özelliği Karakalpak destanlarına özgü millî nişanları kendisinde toplamış olmasıdır.

Destanı derleme işi, 1938 yıllarına rastlar. Destan, önce Karakalpak halkının ünlü ozanı *Kurbanbay*'dan S. Mevlenov, Ş.Hojaniyazov ve A.Bckimbetov tarafından derlenip yazılmıştır. Bu, 25000 mısradan ibaretti [2.263]. *Kurbanbay jırav* varyantı, 1948 yılında Özbekçe, 1949 yılında Karakalpakça olarak basılmıştır. Destan, bundan sonra Rus, Kazak, Türkmen, Kırgız dillerine çevrilmiştir [3.4]. “Kırk Kız” destanı, daha sonra 2007 ve 2025 yıllarında ve Türk (Türkiye Türkçesi) diline çevrilmiştir.

Destanın ikinci varyantı, 1960 yılında, *Ozan Kıyas*'tan, K.Maksetov tarafından derlenmiştir. Bu ise 13000 mısradan ibarettir.

Kırk Kız destanı folklor, tarih, edebiyat, güzel sanatlar sahalarında sürekli araştırılmakta ve destan hakkında yeni eserler yazılarak, halkın bugünkü hayatına çok yönlü ışıklar tutmaktadır.

Karakalpak halk destanları içinde Kırk Kız destanı, halkın arzu ve isteklerini terennüm eden derin halkçılığı ile kendini gösterir. Destanda vatani korumak, dış düşmanlarla mücadele, yurdu koruma işinde halklarla dostluk, birlikte yaşayabilme gibi konular terennüm edilir.

Genelde Türk halkları, özelde Karakalpak halkının örf, âdet ve diğer kültürel değerleri, Kırk Kız destanının bütününe yayılmış durumdadır.

Destanın birinci bölüm denilebilecek baş taraflarında *Sarkop* beyi *Allayar*'ın altı oğul arasındaki tek kızı *Gülayım*'a âşık olan insanların kendi aralarındaki mücadelelerine şahit oluruz. Bunlar içine *Allayar*'ın çobanı *Jurın* da vardır. Hilekâr, yalancı, sinsî bir karaktere sahip olan *Jurın*, *Gülayım*'ı elde edebilmek için çok uğraşır; hileleriyle beyi *Allayar*'ı aldatır ve *Gülayım*'ı kendisine vermesi için ikna eder. *Jurın*'ı hiç istemeyen *Gülayım*, sırf babasına karşı gelmemek için boyun bükür. *Gülayım*, içi yansa da *baba sözü kırmamak* için o an itiraz etmez:

3410 Aynanayın jan ata,
Usınday ziynet etkende,
Ozaldan ğamdı jeppediñ,
Jurındayın tazşağa,
Bereyin meni deppediñ.

3415 Qızıl gülüm solıptı,
Qanşa aytsam da ata jan,
Qartayğanda jan ata,
Bolmas isler bolıptı.

Qanlı jasqa toltırmay,
3420 Eki birdey köziñdi,
Duşpanlarğa bastırmay,
Bunnan başka iziñdi,

Neğilayın, qayteyin,
Keyin ölimlik bolsa da,
3425 *Sarğaytpayın jüziñdi,*
Qabil aldım jan ata,
Jañağı aytqan söziñdi,

3410 Kurban olam can baba,
Böyle hürmet ederken,
Evvel düşünmüş müydün?
Jurın gibi bir kele,
Beni verecek miydin?

3415 Kızıl gülüm solmuştur,
Nasıl desem can baba,
Yaşlanınca ata can,
Olmaz işler olmuştur.

Kan yaşla doldurmadan,
3420 Bir çift, bir çift gözünü,
Düşmana bastırmadan,
Bundan başka izine,

Ne yapayım, n'ideyim,
Sonu ölüm olsa da,
3425 *Sarartmayım yüzünü,*
Kabul ettim can baba,
Söylediğin sözünü," [6.64-65].

Verilen toya *Jurın* gelse de *Gülayım* gelmez. Sonunda *Allayar*, *Gülayım*'ı yengesi vasıtasıyla çağırır. Her şeye rağmen *Gülayım*, *Jurın*'la görüşmek istemez. Ancak *yenge*, *Gülayım*'a *baba bedduası almaması gerektiğini söyleyerek* onu yolundan çevirmeye çalışır. *Bu durum, kültürel değerler, inançlar arasındaki çatışmayı ortaya koyarken, insanların bu ikilem arasında kurmaya çalıştıkları dengeyi de gösterir:*

- Ha, biykeşjan, biykeşjan,
Atıñniñ basın tarta tur,
Aytatuğın sözim bar,
4435 Aşıwdı qoy şırağım,
Ayaqqa baspa qarağım,
Atañniñ aytqan sözlerin,
Qanlı jasqa toltırma,
Qartayğanda közlerin,
4440 Atañ ğarrı kisi edi,
Sarğaytpağıl jüzlerin,
Ata tilin almağan,
Tabalmaydı heş waq jol,
Atañız sözi sındırmas,
4445 Här waqıtta aqlı mol,
Atañniñ bar aldına,
Alla isine ırza bol.
Aynanayın qarağım,
Saparıñdı sorayman,
4450 Nalış etip biykeşjan,
Bir allağa jılayman,
Qaraqıların basıñ jas,
Almañ ata qarğısın.
Aytqanın etse perzenti,
4455 Ata qarğap ne qılsın.
Aqıllı tuwğan appağım,
Köp işinde bozlağım,
Atañniñ barıp aldına,
Alğıl bugün alğısın,
4460 Aynanayın qarağım.
Ata tilin almağan,
Heş waqıtta oñbaydı,
Uşıraydı bälege,
Aytqanı onıñ bolmaydı,
- “Hey can kızım, can kızım,
Atın başın çekedur,
Söyleyecek sözüm var.
4435 Öfkeyi ko göz nurum,
Kırma sakın göz nurum,
Babanın sözlerini.
Kanlı yaşla doldurma,
Yaşlılıkta gözünü.
4440 Baban yaşlı kişidir,
Sarartma yüzlerini.
Baba sözü dinlemeyen,
Bulamaz asla bir yol,
Baban sözde yanılmaz,
4445 Her vakitte aklı bol.
Babanın git yanına,
Allah işine razı ol.
Kurban olam göz nurum,
Seferini sorarım,
4450 Nalış edip biykeşcan,
Bir Allah’a ağlarım.
Göz bebeğim, sen gençsin,
Alma baba kargısın,
Dediğini yapsa evladı,
4455 Baba niye kargasın.
Akıllı doğmuş güzelim,
Halk içinde yiğidim,
Babanın gidip yanına,
Al sen bugün duasın.
4460 Kurban olam göz nurum,
Baba sözü tutmayan,
Hiçbir zamanda onmaz,
Karşılaşır belayla.
Dediği onun olmaz [6.83-84].

Destanın ilerleyen kısımlarında Kalmuk hanı *Surtayşa*'nın Meyveli adası ile Sarkop kalesine olan baskınından söz edilir. *Surtayşa*'nın Meyveli'ye baskını sırasında Gülayım ve kırk kızı kalede değildir, ancak *Surtayşa*, talan edebildiği kadar Meyveli'yi talan eder. Ardından Sarkop'a saldırır, kaleyi yerle bir eder;

Gülayım'ın babası Allayar'ı ve altı erkek kardeşini öldürür; halkın bir kısmını kılıçtan geçirir bir kısmını da esir edip önüne katar ve kendi ülkesine götürür. Bütün bunlardan çok sonra haberdar olan Gülayım, içi kan ağlasa da kırk kızının karşısında sağlam durması gerektiğini bilmektedir. Meyveli'nin harap hâlini gören kırk kız, öfke ve acıdan ağlayıp perişan olmuşken Gülayım, onları teselli eder. Bir yiğidin, bir liderin acı olaylar, zor durumlar karşısında takınması gereken tavır ne ise onu sergiler. Bilge Kağan'ın dediği gibi *“Gözünden yaş gelse tutarak, gönlünden ağlama isteği gelse engel olarak”* lider tavrı sergiler. *Bu, Türk toplumunda lider kesimin oluşturduğu bir kültürel birikimdir; bunun erkeği kadını yoktur:*

9840 Köp sarsılıp jılağandı qoyayıq, 9840 Sarsılarak ağlamayı koyalım,
Jeñdi türüp bekkem beldi buwayıq, Yeni dürüp beli muhkem sıkalım,
Elimizdi wayran etken duşpandı, Yurdumuzu vîran eden düşmanı,
Harıp-talmay küni-tüni quwayıq. Yorulmadan gece gündü:
koyalım [6.181].

Gülayım, kırk kızıyla birlikte ilerleyen zamanlarda Kalmuklarla büyük bir savaşın içine girer. Kalmuk ordusunu perişan ederler. Kendilerinden bazı insanları Surtayşa'nın elinde esir olan halkına gönderir, yakında azat olacaklarını, Gülayım'ın kendilerini kurtarmaya geleceğini söylemelerini isterler. Kendileri de güç toplamak için dağ ve tepelere yerleşirler. Gülayım, olan biten savaşı, unutulmasın diye bir taş a yazdırır:

Kün şığıp säske bolğanda, Gün çıkıp yükselince,
Arasınan tawlardıñ, Arasından dağların,
Bir bulaqtı tabadı, Bir pınara erişir.
Gülayımday batır qız, Gülayım adlı er kız,
12265 Bul bulaqtıñ boyına, 12265 Bu pınarın boyuna,
Aq şatırdı qurğızdı, Ak çadırın kurdurdu.
Jayılmastay mäñgige, Ebedî kalsın diye,
Tastan belgi oyğızdı, Taştan anıt oydurdu.
Keşegi bolğan urıstı, *Gece olan savaşı,*
12270 *Bul taslarğa jazdırdı,* 12270 *Bu taşlara yazdırdı.*
Särbinazday bilimpaz, Servinaz, bu âlim kız,
Jaqsılap jazdı xatların, Güzelce yazdı hattı.
Altın menen bina etti, Altın ile hakketti,
Ölgenlerdiñ atların. Ölenlerin adını [6.223].

Burada, yaşanan olayların gelecek nesillere aktarılması, kalıcı olması için Gülayım'ın taştan anıt yazdırıp dikirtmesi önemlidir. *Bu anıt, doğrudan doğruya*

kültürel mirasın korunmasına yönelik somut bir üründür. Elbette bu olay, Köktürk yazıtları başta olmak üzere Türk halklarının tarihî olayları taşaya yazma geleneğini hatırlatmaktadır. Kanaatimizce Kurbanbay jırav, bu kültürel hadiseyi özellikle destanına almıştır.

Harezmi yiğidi Arslan da, kardeşinden ve yurdundan ayrıldıktan sonra âşık olduğu Gülayım'ın savaş sonrası konup çadır kurduğu yeri mekân tutmuştur. Bir av dönüşünde dikilmiş otağları ve kızları görür. Birbirlerini hiç görmeyen bu iki âşık, "kimsin, nesin, nereden gelip nereye gidersin" derken birbirleri görüp tanımış olurlar. Gülayım'a bir âşık, bir tutkun edasıyla adeta akan Arslan'a Gülayım, *bir genç kızın vakar ve terbiyesiyle davranır*, onun coşup taşan arzusuna bir dur der:

İzlegenim meniñ aşık bay emes, Aradığım benim, âşık, bey değil,
Lâzzetlenip jatarğa bul jay emes, Zevk alarak yatmaya bu yer değil,
İzlegenim bende bolğan el-jurtım, Aradığım, esir olmuş halk, yurdum,
Bunday künde aşık mağan say emes. Böyle günde âşık bana hoş değil
[6.230].

Destanın sonlarına doğru Gülayım, Kalmuk hanı Surtayşa'nın kalesini bulur, adamlarıyla gizlice içeri girer. Ancak baskın yapmaz. En güvendiği yiğidi Servinaz'ı Surtayşa'ya elçi olarak gönderir; savaşırsak mertçe savaşalım diye haber gönderir. Servinaz, Surtayşa'nın sarayına gizlice girer, onu uyandırır, şaşkınlık ve korku içinde kalakalan Surtayşa'ya şu sözleri söyler:

Basşım meni jiberdi, Beyim beni gönderdi,
14480 Söylesiwge siz benen, 14480 Söyleşmeye siz ile.
Kirdik bugün qalaña. Girdik bugün kalene,
Qarıwiñ bolsa Surtayşa, Gücün varsa Surtayşa,
Qapılda qaldım demesten, Gafil düştüm demeden,
Şıqqıl sawaş maydanğa, Çık savaş meydanına.
14485 Buzsaq seniñ qalañdı, 14485 Yıksak senin kaleni,
Bılğasaq qanğa dalañdı, Bulasak kana ovanı,
Bılğanıp qaldım derseñ sen, Bulanıp kaldım dersin sen,
İsti bärjay keltirsek. İşi uygun bitirsek,
Qarsı şıqqan lăşkeriñdi, Karşı çıkan askerini,
14490 Birim-birim öltirsek. 14490 Birer birer öldürsek,
Ermek qılıp birazın, Alay için birazın,
Nayzalarğa ildirsek, Mızraklara ildirsek,
Ärmanda qaldım derseñ sen, Dertte kaldım dersin sen,
Bilmey qaldım derseñ sen. Bilmeyip kaldım dersin sen,

14495 Keldik mine eliñe,

Meniñ başım jiberdi,

Xabar berip özine.

Endigisin özin bil,

Şığa ber savaş maydanğa,

Böylece, savaş olgusuna düşmana bile "mert olma" kültürünü uygular, öğretir.

Benzer durumu, Gülayım'la Surtayşa'nın savaştan önce ilk kez karşılaşmaları sırasında da yaşanır. Surtayşa, Gülayım'ın kadınlığından söz edip çekip gitmesini söyler. Buna karşılık Gülayım ona *ölen insanların yerine kan bahası vermesini, yıktığı kaleyi yeniden inşa ve imar ederek eski hâline getirmesini talep eder; aksi takdirde savaşıacaklarını söyler* [6.272]. Surtayşa, Gülayım'dan savaşmak için yedi gün mühlet ister, Gülayım da bunu kabul eder.

Surtayşa'nın kalesinde esir yatmakta olan Gülayım'ın annesi *Aksulıv*, Gülayım'ın oralara, yakınlara geldiğini bedeninde hissettiği değişikliklerle anlar. Bu durum, *kadınlık yaratılışının yaşama yansıması* olarak kabul edilebilir. Annesini kurtarmaya gelen Gülayım'dan annesi *Aksulıv*'un "razi" oluş sahnesi de çok etkileyicidir. Elbette bu sahnede *anne hakkının helal edilip edilmemesi konusu* ele alınmıştır:

-Tar qursağım keñeytken,

Tas emşekti eritken,

Aq süt bergen perzentim,

15435 Közim tüsti köziñe,

Xalıqtı izlep kelipseñ.

Irazıman öziñe.

Irazıman şırağım,

Bergen appaq sütime,

15440 Irazıman qarağım,

Bekkem baylap beliñdi,

Batırlıqta tayınbay,

Keldiñ izlep eliñdi.

Qırıq qız ertip keyniñe,

15445 Jıynap tağı küşiñdi,

Surtayşaday qalmaqtan,

Alıw uşın öşiñdi.

14495 *Geldik işte iline,*

Benim beyim gönderdi,

Haber verip özüne.

Ötesini kendin bil,

Çık savaş meydanına [6.262-263]

Gülayım'ın annesi *Aksulıv*, Gülayım'ın oralara, yakınlara geldiğini bedeninde hissettiği değişikliklerle anlar. Bu durum, *kadınlık yaratılışının yaşama yansıması* olarak kabul edilebilir. Annesini kurtarmaya gelen Gülayım'dan annesi *Aksulıv*'un "razi" oluş sahnesi de çok etkileyicidir. Elbette bu sahnede *anne hakkının helal edilip edilmemesi konusu* ele alınmıştır:

-"İnce karnım şişiren,

Sert memeyi eriten,

Ak süt verdiğim yavrum,

15435 Gözüm düştü gözüne,

Halkı izleyip gelmişsin,

Razıyım ben özüne.

Razıyım ben göz nurum,

Verdiğim ak sütime.

15440 Razıyım göz bebeğim,

Muhkem edip belini,

Yiğitlikten dönmeyip,

Geldin izleyip ilini.

Kırk kızı takıp peşine,

15445 Toplayıp kuvvetini,

Surtayşa Kalmuğundan,

Almak için öcünü [6.279].

Birbirini sevenlerin, birbirine eş olanların dertlerini paylaşmaları, birbirlerine yardımcı olmaları gerektiği şeklindeki insani hakikat, destanın sonlarına doğru Gülayım'ın ağzıyla ozan dilinden ifade edilir. Kendileri evlenip mutlu yuva

kurmalarına rağmen Arslan'ın üzgün hali Gülayım'ın dikkatini çeker. Arslan, kardeşi Altınay'ın düşman Nadirşah elinde esir olduğu için mutlu olamadığını, üzüldüğünü belirtmesi üzerine Gülayım şöyle der:

Jaman bolğan qatınlar.

Jüregine bayınıñ,

Ol jamanlar ot salar,

16790 Aşık bolğan arıwlar,

Yarı uşın zar jılar,

Märt qädirin bilgenler,

Qosılıp birge qıynalar.

Yaman olan kadınlar,

Yüregine erinin,

O yamanlar od salar.

16790 Âşık olmuş güzeller,

Yâri için zâr ağlar.

Mert kadrini bilenler,

Birlikte ağlaşırlar [6.303].

Özetle söylemek gerekirse, Kırk Kız destanının doğrudan doğruya kendisi, kız ve kadınlar üzerine kurulmuş bir metindir. Dolayısıyla anlatıcı (ozan/ jırav), olayları ve kültürel kodları kız ve kadınlar üzerinden nakletmektedir. Bu temel gerçeğin dışında destanda doğrudan kadınları ilgilendiren veya kız/kadınların özne olduğu olaylarda karşımıza şu kültürel unsurların çıktığını görüyoruz (Yazımızın hacmi artacağı için aşağıdaki her bir kültür ögesine örnek getirmediğimiz ama kaynaktaki yerlerini gösterdik):

1. Kız istetme kültürü [6.2],

2. Kızların erkeklere karşı vakarlı durması, yabancılarla pek muhatap olmaması gerektiği inanç ve kültürü [6.14],

3. At kültürü; at yiğidin en sadık dostu ve yoldaşı anlayışı [6.3-89],

4. Ödüllendirme, yapılanı takdir etme kültürü [6.7],

5. Kızların, dengi olanlarla evlendirilmesi gerektiği anlayışı [6, 31-69],

6. Vatanın, halkın özgürlüğünün her şeyden önemli olduğu gerçeği,

7. Anne ve baba rızasının önde tutulması,

Eş olma bilinci.

Kaynakça:

1. Bahadırova Sarıgul. «Qaraqalpaq xalıq dāstanları «Qırıq qız», «Alpamıs», «Qoblan», «Edige». –Taşkent, Anorbooks, 2024.

2. Dāwqaraev Nājim. 1977. Şıǵarmalarınıñ tolıq jıynaǵı, 2-tom. Nökis: “Qaraqalpaqstan”.

3. «Qaraqalpaq folklorı» 100 tomlıq. 9-13-tomlar, «Qırıq qız» (9-tom). – Taşkent: Ma’neviyat, 2009. 4-bet

4. «Qırıq Qız» (Qurbanbay Jıraw varyantı). «Qaraqalpaq folklorı» (VI. Tom). 1980. Nökis: “Karakalpakstan” baspası.

5. «Qırıq Qız» (Qıyas Jıraw varyantı). 1993. Nökis: “Qaraqalpaqstan”.

6. «Kırk Kız» Destanı. Memn-Aktarma, (Hazırlayan Ceyhun Vedat Uyǵur). 2025. Ankara: TDK Yayınları.

